

NAUCZANIE PRAWD WIARY W DIECEZJI WILEŃSKIEJ W DOBIE REFORM I ZMIERZCHU RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

TEACHING THE TENETS OF FAITH IN THE VILNIUS DIOCESE IN THE PERIOD OF REFORM AND DECLINE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

The first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth and its circumstances were a profound shock for the majority of its citizens, including those who viewed the laws guaranteeing noble freedoms as the foundation of the nation's strength. This created fertile ground for attempts to implement reforms of a scope and pace never seen in the Commonwealth. A crucial role in these reforms was attributed to the Catholic Church, whose reform-oriented hierarchy, including Bishop Ignacy Massalski of Vilnius, was prepared to take on this challenge and risk. This issue was central to Polish Catholic Enlightenment thought. Reformers, in keeping with the spirit of the age, recognised that the foundation of the transformation lay in changing the way all citizens perceived their duties to the state. These efforts also required a religious sanction. At the level of parish ministry, this entailed efforts to make the faithful – particularly those most overlooked and neglected in this regard – aware of their religious and confessional identity by reminding them of the fundamental truths of Christian teaching in its Catholic interpretation. It was reasoned that a properly informed individual, through subsequent stages of religious and patriotic formation, would come to understand independently that they possessed a “homeland” that provided security and was their home; that this home was

under threat and could be lost to neighbouring schismatic and heretical rulers. This idealistic and, from a contemporary perspective, somewhat naïve conviction underpinned the decision to employ the pulpit as a tool for state reform.

Key words: History of the Church, Diocese of Vilnius, catechesis, preaching, catholic enlightenment.

Nauczanie prawd wiary i zasad życia chrześcijańskiego na wschodnich rubieżach chrześcijaństwa zachodniego rozpoczęło się w sposób zorganizowany wraz z oficjalnym chrztem władców litewskich i powołaniem do życia diecezji ze stolicą w Wilnie w 1387/1388 r. Sakramentalizację ludu poprzedzały krótki, systematyczny wykład doktryny chrześcijańskiej. Była to nauka pobieżna, w maksymalnie skróconej wersji, mająca na celu bardziej poinformowanie kandydatów do chrztu o nowej religii, niż rzeczywistą ich wewnętrzną przemianę w duchu chrześcijańskim. Neofici przyjmowali chrzest, bo tak nakazał władca i najwyższy kapłan dawnej religii w jednej osobie. Stąd w środowisku prostego ludu wytworzyła się z czasem i trwała przez kilka wieków osobliwa forma życia religijnego, w której dawne obrzędy i zwyczaje współistniały z chrześcijaństwem nie tyle jako struktury dawnej religii, której kręgosłup przetrącono już w trzecim, góra w czwartym pokoleniu, bardziej jako jej nieskoordynowane ze sobą pozostałości, które przyjęły formę folkloru¹. Prosty lud nie widział w tym zjawisku nic nagannego. Ów proces folkloryzacji chrześcijaństwa i chrystianizacji folkloru stał się charakterystyczną cechą religijności ludowej, spotykanej na prowincji wśród włościan jeszcze w XIX stuleciu. Oficjalnie potępiano tzw. *diabolica fraus*, mniej już oficjalnie, nie dostrzegając w nich nic, co by wprost stało w jawnej sprzeczności z nauką Kościoła, próbowano je raczej „ochrzcić”, nadając owym zewnętrznym formom obrzędowym o proveniencji niewątpliwie przedchrześcijańskiej, chrześcijańską treść².

Taka w swej religijności była litewska wieś w czasie, gdy do stolicy Litwy zawitało katolickie oświecenie. Na gruncie ówczesnej Rzeczypospolitej, w tym szczególnie silnie w diecezji wileńskiej w osobie jej rządcy, bp. Ignacego Jakuba Massalskiego, wpisało się ono w program reform, mający na celu uzdrowienie polityczne, ekonomiczne, społeczne i religijne po szoku pierwszego rozbioru kraju. Oświecić należało państwo i jego obywateli, kmieci nie zaniehbując, oświecić należało Kościół i wszystkie jego owieczki, od pierwszej poczynając na ostatniej kończąc. Na ile ów blask rozproszył mroki serc wiernych Kościoła

¹ Z. Ivinskis, *Litwa w dobie chrztu i unii z Polską*, [w:] *Chryścianizacja Litwy*, J. Kłoczowski (red.), Kraków 1987, s. 61-62.

² T. Kasabuła, *Misje parafialne a „diabolica fraus” w diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Ateny Rzym Bizancjum. Mity Śródziemnomorza w kulturze XIX i XX wieku*, J. Ławski, K. Korotkich (red.), Białystok 2008, s. 123-129.

katolickiego na ziemiach litewskich i czy wzruszył rozumem i sumieniem przeciętnego obywatela – trudno oszacować. Ważne, że podjęto próbę ratowania tego, co – jak się wydawało – było jeszcze do uratowania³.

Na gruncie *stricte* kościelnym, reformizm oświecenia w państwie polsko-litewskim oznaczał podniesienie świadomości religijnej poprzez uświadczenie wiernym ich katolickich korzeni i katolickiego dziedzictwa. W nurcie oświeceniowego racjonalistycznego postrzegania rzeczywistości, wierny – jak wówczas rozumowano – bardziej doceni swą wiarę, im bardziej ją pozna. Nie musi jej rozumieć, ani przeżywać sięgając w głąb duszy. Wystarczy, że będzie wiedział, a natura rzeczy dopełni reszty. W myśl tych założeń, zaczęto w duszpasterstwie kłaść większy nacisk na naukę podstawowych prawd wiary, zachęcając do stosowania ich w życiu codziennym⁴.

Nie był to program ani nowy, ani szczególnie odkrywczy. Jego wartość tkwiła w tym, że go na nowo odkryto i w odpowiednim czasie zastosowano. Metoda sięga epoki średniowiecza, gdy wykształcił się czterostopniowy schemat nauczania katechetycznego odnośnie do przekazywanej treści: *quid credendum* (Credo) – w co wierzyć, *quid petendum* (Ojciec nasz) – o co prosić, *quid faciendum et fugiendum* (Dekalog) – co czynić i czego unikać, *quid sperandum* (prawdy eschatologiczne) – czego z nadzieją oczekiwać. Schemat ten wyznaczył w następnych wiekach strukturę katechizmów⁵.

Ich szczególnie intensywny rozkwit przypadł na XVI w. Katechizacja dzieci i młodzieży była inicjatywą oddolną tzw. szkoły nauki chrześcijańskiej w północnej Italii. Rozwinęła się ona za czasów Karola Boromeusza i miała charakter niedzielnej i świątecznej katechezy dzieci i młodzieży organizowanej przy kościołach. Sobór Trydencki, dostrzegający ignorancję religijną ludu, dla obrony wiary oraz, by przygotować wiernych do polemik z protestantami, nakazał wprowadzanie i zorganizowanie tej formy nauczania katechizmu we wszystkich parafiach. Tym sposobem lombardzka szkoła nauki chrześcijańskiej stała się wzorcem dla całego Kościoła. Teologiczną normą dla katechizacji w okresie potrydenckim były katechizmy stworzone przez Piotra Kanizjusza i Roberta Bellarmina. Kształtowały one przez trzy wieki katechizację w duchu

³ M. Kosman, *Drogi zaniku pogaństwa u Baltów*, Wrocław 1976, s. 58-74.

⁴ T. Kasabuła, *Kaznodziejstwo w diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji Białostockiej”, 7(1998), nr 2, s. 133-146.

⁵ M. Rechowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XVI wieku)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, M. Rechowicz (red.), t. 1, Lublin 1974, s. 49; R. Murawski, M. Rusiecki, *Katecheza*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1031.

Tridentinum. Duchowni, zwłaszcza kaznodzieje, otrzymali jako pomoc i narzędzie katechizacji *Katechizm rzymski*⁶.

Fakt ten stanowił potężny impuls stymulujący uchwały poszczególnych synodów prowincjalnych i diecezjalnych, nakazujących – stosownie do instrukcji zawartych w dekretach soborowych – głoszenie kazań opartych na katechizmie i wyjaśniających w porządku systematycznym prawdy wiary i prawidła katolickiego życia i postępowania⁷. Synody diecezji wileńskiej osiemnastego stulecia odróżniały nauki katechizmowe od homilii, jednocześnie bezwzględnie zobowiązując duchownych do głoszenia prawd wiary w ujęciu katechizмовym⁸. Taką postawę zajął bp Konstanty Brzostowski w liście pasterskim wydanym w 1710 r., gdy w punkcie szóstym *De doctrina christiana* zobowiązał duchownych do nauczania katechizmu w niedziele i święta, po wsiach przed sumą, w miastach po niesporach, plebanom zaś zaniedbującym po trzykroć z rzędu ten obowiązek zagroził karą suspensy. Duchowni winni także co niedzielę przed główną Mszą św., dla przypomnienia wiernym, odmawiać wraz z nimi Credo, Modlitwę Pańską, Pozdrowienie Anielskie, Dekalog i przykazania kościelne, dodając, iż powinni to czynić „clare et distincte”, aby lud wierny poszczególne modlitwy mógł następnie z łatwością powtórzyć. Niezależnie od tego nauczyciele w szkołkach parafialnych zobowiązani zostali do nauczania dzieci religii nie rzadziej niż raz w tygodniu⁹. Odprawiony w 1744 r. ostatni synod diecezji

⁶ *Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad Parochos, jussu Pii V editus Romae in aedibus Populi Romani apud Paulum Manutium MDLXVI* po rewizji dokonanej przez odpowiednią komisję został wydany w Rzymie w 1766 r. J. Höfinger, *Katechismus*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, J. Höfer, K. Rahner (red.), t. 6, Freiburg 1961, kol. 45-46.

⁷ Ustawy synodalne diecezji polskich okresu potrydenckiego na problem głoszenia kazań katechizмовych kładły szczególny nacisk, polecając w kazaniach niedzielnych objaśniać najpierw przypadającą na ten dzień perykopę Ewangelii, następnie w tymże samym kazaniu, w drugiej jego części – katechizm. Takie postanowienia powzięto na synodach diecezji łuckiej (1697), warmińskiej (1610 i 1623), wrocławskiej (1620 i 1634) oraz na synodach prowincjalnych w Piotrkowie (1628) i Warszawie (1643). Z.A. Kliszko, *Kazania katechizmowe w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Ateneum Kapłańskie”, 52(1950), z. 1, s. 69; R. Czekalski, *Rys historyczny lekcji religii katolickiej w Polsce*, „Studia Katechetyczne”, 7(2010), s. 102-103.

⁸ W XVIII stuleciu uchwały synodalne szeregu diecezji pozwoliły głosić zamiast kazania naukę katechizmovą. W tym duchu wypowiedział się synod diecezji chełmskiej (1717), plockiej (1733), poznańskiej (1738) i żmudzkiej (1752). Z.A. Kliszko, *Kazania katechizmowe...*, s. 69.

⁹ W punkcie 6., poświęconym w całości sprawom katechizacji, w 1710 r. bp Brzostowski w liście pasterskim polecił m.in.: „Adimpleant omnino parochi et alii quibus immanet cura animarum, praeceptum a S. Conc. Tridentino ipsis iniunctum: singulis Dominicis diebus aliisque festiis pueros caeterosque indigentes prima Fidei rudimenta, ac obedientiam erga Deum et parentes edocendi; et in hac tam salubri eruditione omnem operam studiumque adhibeant” („Niech proboszczowie i inni, którym powierzona jest stała troska

wileńskiej w okresie przedrozbiorowym, już w punkcie 1. powtórzył ustalenia sprzed 34 lat, dodając jedynie zastrzeżenie, by wiernym nieznającym Dekalogu i okazującym jawną ignorancję co do podstawowych prawd wiary nie udzielać rozgrzeszenia i nie dopuszczać ich do sakramentu małżeństwa¹⁰.

Trudno na podstawie dostępnego materiału źródłowego dokładnie ocenić, na ile gorliwie duchowni diecezji wileńskiej doby oświecenia nałożonemu na nich obowiązkowi nauczania w parafiach prawd wiary pozostawiali wierni i na ile gorliwie to czynili. Bardzo mglisty jedynie obraz stanu katechizacji w diecezji daje o tyle entuzjastyczna, co mało konkretna, zamieszczona przez bp. Massalskiego w relacji do Rzymu z 1767 r., a uczyniona wkrótce po przeprowadzeniu generalnej wizytacji niemal całości diecezji wzmianka, w której biskup zapewniał, że prawdy wiary głoszone są we wszystkich parafiach regularnie w każdą niedzielę, przy czym w wielu z nich trudnią się tym, służąc plebanom pomocą, organizując misje parafialne, bądź wprost prowadząc *curam animarum*, duchowni wszystkich istniejących na terenie diecezji zakonów i zgromadzeń. W większości jednak – jak zaznaczono – regularne i systematyczne wyjaśnianie ludowi prawd wiary leży w gestii proboszczów, którzy, stosując się do powyższych uwag, czynią to według opinii wyrażonej w *Relatio*, „plus iusto”¹¹.

Lektura akt wizytacji drugiej połowy XVIII w. przekonuje, iż miejsce nauki katechizmowej w niedzielnym i świątecznym porządku nabożeństw nie była z góry określona. Dopuszczano w tym względzie pewną swobodę, przestrzegając jedynie, by były one głoszone, zgodnie ze zwyczajem diecezjalnym i określonym statutami synodalnymi prawem, w okolicy sumy lub niesporów. Najczęściej duchowni głosili naukę katechizmową po porannej, zazwyczaj „cichej” Mszy św. i towarzyszących jej modlitwach, a bezpośrednio przed sumą¹². Zdarzały się

o zbawienie dusz, wypełniając polecenie świętego Soboru Trydenckiego, który nakazał im: w każdą niedzielę i inne święta uczyć dzieci i inne osoby w potrzebie pierwszych podstaw wiary oraz posłuszeństwa Bogu i rodzicom; w tę tak zdrową naukę powinni włożyć całą swoją troskę i pilność” – tłum. T.K.). K.K. Brzostowski, *Epistola pastoralis*, Vilnae (...), b.d.dr. [1710], cap. 6.

¹⁰ *Synodus Dioecesis Vilnensis Ab (...) Michaelae Joanne Zienkowicz (...) Episcopo Vilnensi. In Ecclesia Cathedrali Sua. Anno Dni 1744. Diebus 10.11.12. M. Febr (...) Vilnae*, b.m.d.dr. [Vilnae 1744], p. 2.

¹¹ *Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, coll. P. Rabikauskas, vol. 1: *Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, Romae 1971, p. 208.

¹² Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), fond 694, opis I, nr 3465 (dalej: f.694-I-3465), Statystyczne wiadomości o parafiach dekanatu kupiskiego, 1775, k. 24 (Krynicyzn), k. 26 (Wobolniki); Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius (dalej: VUB), fond 57, szafa B53, nr 653 (dalej: f.57-B53-653), Inwentarz Kościoła Lidzkiego, 1777 k.nlb; Archiwum Parafii Zabłudów, bez sygn. Opisanie Kościoła Zabłudowskiego, 1786, k. 3; VUB, f.57-B53-1226, Dekanatu Kupiskiego Wizyta (...) w roku 1796, k. 24 (Brumaniszki); VUB, f.57-B53-1072, Wizyta Generalna kościoła Solskiego, 1797 k.nlb.

sytuacje, gdy katechizmu nauczano wprost na rozpoczęcie głównej Mszy św. niedzielnej, tuż po procesji¹³. W części parafii prawdy wiary wykładano po sumie¹⁴ lub w placówkach duszpasterskich o ludności mieszanej polsko-litewskiej dwukrotnie – przed sumą po polsku, po sumie w języku litewskim¹⁵. W parafiach mieszanych, o przewadze wiernych władających językiem polskim, kazania i nauki katechizmowe w dwu językach głoszone tylko przy większych uroczystościach. W roku 1775 proboszcz parafii Wiżuny w dekanacie Kupiszki, w odpowiedzi na pytanie rozpisanej wówczas ankiety dotyczącej porządku nabożeństw w kościele parafialnym, odpisał: „W dni bardziej uroczyste krom Mszy śpiewanej bywa wotywa (...) i dwa kazania czyli nauki jedna polska, druga litewska”¹⁶. W części placówek duszpasterskich o zdecydowanej przewadze ludności mówiącej tylko po litewsku, katechizmu nauczano także tylko w tym języku. W 1775 r., w tymże samym dekanacie kupiskim, na 23 parafie prawdy wiary wyłącznie po litewsku wykładano w czterech kościołach parafialnych, mianowicie w Abelach, Świadościach, Uszpolu i Kupiskach¹⁷. W sposób dość oryginalny, niespotykany gdzie indziej, rozwiązano problem nauki katechizmowej w kościele parafialnym w Kownie. Bezpośrednio po głównej Mszy św. niedzielnej odprawiano tam dla parafian, którzy z różnych powodów spóźnili się na sumę, jeszcze jedną Mszę św., tym razem już „cichą”, podczas której, jak zanotowano w aktach wizytacji parafii kowieńskiej w 1782 r., „daje się z ambony nauka litewska prostaczkom, *per modum* kazania”. O potrzebie kazania katechizmowego, głoszonego w języku ludu w tamtejszym kościele parafialnym, dowodzi fakt, że od momentu wprowadzenia tego zwyczaju podniosła się natychmiast frekwencja, i o ile wcześniej duchowni diecezjalni utyskiwali na niezrozumiałą ich zdaniem niechęć wiernych do świątyni parafialnej, to w 1782 r. autor protokołu wizytacji generalnej parafii farnej w Kownie mógł już zanotować, że oto

na naukę ze wszystkich kościołów, jak tylko usłyszają procesję parafialną, niedzielami biegną na sumę do fary dla nauki, tak, że jako przedtem *ob defectum* kapłanów

¹³ Wzmianka o tym w aktach wizytacji parafii Pogiry w dekanacie wilkomierskim. LVIA, f.694-I-3998, Wizyta Dekanatu Wilkomierskiego (...) wg schemma od JW. JX. Jana Kossakowskiego Biskupa Inflantskiego, 1796 k. 4v. (Pogiry).

¹⁴ LVIA, f.694-I-3465, Statystyczne wiadomości, 1775, k. 7 (Birze), k. 10v. (Dusiaty), k. 13v. (Hanuszyski), k.17 (Komaje), k. 29 (Kwetki), k. 31 (Podbirze), k. 34 (Ponedel), k. 40 (Popiel), k. 44 (Rakiszki), k. 47 (Skopiszki), k. 49v. (Subocz), k. 57 (Uciana).

¹⁵ LVIA, f.694-I-3998, Wizyta Dekanatu Wilkomierskiego, 1796, k. 4v. (Pogiry).

¹⁶ LVIA, f.694-I-3465, Statystyczne wiadomości, 1775, k. 65v.

¹⁷ Tamże, k. 5, 26, 52, 60.

mało co bywało w kościele ludzi, teraz od pierwszej mszy do ostatniej konkluzji nabożeństwa świętymi dniami, gromada liczna¹⁸.

Wzmianka ta upoważnia nadto do wniosku, że powodem unikania przez dużą część wiernych nabożeństw w świątyni parafialnej mógł być brak tu nauki katechizmowej głoszonej po litewsku, czyli w jedynym zrozumiałym dla prostego ludu języku. Potrzeby parafian kowieńskich w tym względzie uzupełniali zapewne w swoich kościołach zakonnicy.

List pasterski z 1710 r., jak też ustawy synodu bp. Michała Zienkowicza, nie zezwalały wprost na głoszenie w miejsce kazania nauki katechizmowej, ale też wprost tego nie zabraniały. Tak sformułowany zapis prawa diecezjalnego zapewne spowodował, że nie nastąpiło tu wyraźne, obowiązujące w całej diecezji, rozgraniczenie tych dwóch rodzajów przepowiadania. Generalnie, w większości parafii obowiązywała zasada głoszenia słowa Bożego w trakcie Mszy św., bezpośrednio po Ewangelii, zaś nauczania pacierza i prawd wiary poza Eucharystią, przed lub po sumie, ewentualnie w okolicach niesporów. Jednakże brak wyraźnego w tej materii stanowiska prawodawcy dawał proboszczom możliwość dostosowania czasu kazań i nauk katechizmowych do potrzeb własnych i parafian, z czego też duchowni nierzadko korzystali. Tak było w litewskojęzycznym dekanacie kupiskim, gdzie w większości parafii Ewangelię wyjaśniano poza Mszą św. czyniąc to, w zależności od potrzeb, na przemian z nauką katechizmu¹⁹.

Przygotowanie dzieci do pierwszej spowiedzi i Komunii św. rozpoczynano zaraz po Środzie Popielcowej, czyli w okresie bezpośrednio poprzedzającym czas spowiedzi wielkanocnej. Ograniczało się ono do nauczania ich najważniejszych modlitw pacierzowych i podstawowych prawd wiary. Pewne pojęcie o sposobie przygotowania do pierwszej Komunii św. daje, raczej unikalna w tym okresie, pochodząca z 1796 r., zawarta w aktach wizytacji generalnej parafii Birże, wzmianka. „Rodzice – jak zauważył protokolant – dzieci do kościoła zewsząd zwożą, gdzie ich pacierzy i katechizmu wyznaczeni nauczają; nauczonych do spowiedzi przyprowadzają. J.X. po ścisłym *examinie* one przyjmuje”²⁰. Całkiem pozytywne świadectwo o przedkomunijnej katechizacji dzieci dał autor protokołu wizytacji parafii Dusiaty, twierdząc krótko, że „dzieci pierwszy raz idące [do sakramentów – T.K.] odbierają naukę przyzwoitą”, natomiast z dużo mniejszym entuzjazmem wyraził się o skutkach katechizacji dorosłych, gdy kontynuując

¹⁸ LVIA, f.694-I-3493, Opisanie Kościoła parafialnego Kowieńskiego, 1782, k. 6v.

¹⁹ LVIA, f.694-I-3465, Statystyczne wiadomości, 1775, k. 1-65v.

²⁰ VUB, f.57-B53-1226, Dekanatu Kupiskiego Wizyta (...) w roku 1796, k. 23 (Birże).

swą myśl, zaraz potem dodał: „tylko starych trudno nauczyć nowych pacierzy, zawsze trzymają się dawnych”²¹.

Duchowni diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII stulecia obowiązkowi głoszenia nauk katechizmowych, pomijając sporadyczne wypadki, w zasadzie pozostawali wierni, co też zdają się potwierdzać akta wizytacji parafii, a zwłaszcza nieliczne, zachowane do dziś dekrety reformacyjne. W dekanacie kupiskim, z racji na kompletność danych z roku 1775, czyli z początkowej fazy analizowanego okresu, jedynie proboszcz parafii Krewno, w odpowiedzi na dotyczące tego tematu pytanie ankiety odpowiedział, że nauka katechizmowa w jego parafii „nie zawsze bywa”²², pozostali plebani, czy szczerze – ustalić nie sposób – zapewniali gorąco, że „lud wierny prawd wiary nauczają wiernie co niedzielę, a to i po dwakroć, raz po polsku, raz po litewsku”, podając jednocześnie skrupulatnie czas katechizmowej nauki²³.

Wymowa źródeł pozwala na stwierdzenie, że duchowni diecezji wileńskiej, z nielicznymi wyjątkami, wypełniali nałożony na nich pod sankcją karną obowiązek duszpasterski sumiennie i w sposób kompetentny. Było to możliwe dzięki formacji na etapie przygotowania do posługi duszpasterskiej w odnowionym, prowadzonym przez Misjonarzy św. Wincentego á Paulo, wileńskim seminarium duchownym w Wilnie. Doświadczenie dydaktyczne i wychowawcze misjonarzy, przekazane adeptom do stanu duchownego, zaowocowały przynajmniej zadowalającym poziomem nauk katechizmowych w parafiach. Formacji pastoralnej sprzyjały proponowane przez zakonników i zaaprobowane, z małymi uzupełnieniami, przez biskupa Massalskiego *ratio studiorum* i regulamin. Istotne wydają się tu metody nauczania dotyczące wykładów i praktyk duszpasterskich, zawarte najpierw w *ratio studiorum* z 1774 r., a następnie w przełomowym tego rodzaju dokumencie z roku 1789. Według zawartych tam wskazań, alumni mieli zdobywać teoretyczne wiadomości przydatne w przyszłym katechizмовym nauczaniu na wykładach z teologii dogmatycznej, zaś praktyczne umiejętności w tej dziedzinie kandydaci do kapłaństwa winni osiąść, pisząc jako uwieńczenie całorocznego studium, katechizmy, które wspólnie, pod kierunkiem profesora, przedyskutowane i poprawione oraz przepisane przez wszystkich stanowiły gotowy materiał i pomoc w przyszłej pracy katechetycznej²⁴. Według *ratio studiorum* z 1789 r., alumni winni nadto doskonalić się w systematycznym wyjaśnianiu prawd wiary poprzez praktyki, co też wychowankowie seminarium

²¹ Tamże, k. 36 (Dusiaty).

²² LVIA, f.694-I-3465, Statystyczne wiadomości, 1775, k. 20v.

²³ Tamże, k. 1-65v.

²⁴ LVIA, f.694-I-3540, Protocollum actorum curiae (...) Dni Ignatii Jakobi principis Massalski, episcopi Vilnensis (...) sub auditoriatu D. Antoni Kruszewski (...), 1791, s. 114.

wileńskiego w każdą niedzielę po południu czynili, głosząc nauki katechetyczne w kościele seminaryjnym św. Ignacego dla służby i w szpitalu św. Rocha dla chorych²⁵. Owocem kilkuletnich obserwacji i poczynionych na ich podstawie przemyśleń był wprowadzony w 1792 r. tzw. „Przydatek do ustaw seminaryjnych”. Wśród kilku punktów uzupełniających regulamin znalazł się też postulat udoskonalenia praktyk katechetycznych. W myśl tych uzupełnień, alumni III i IV roku zobowiązani zostali do głoszenia nauk katechizmowych w każdą niedzielę w kościele parafialnym św. Jana po południu, w kościele św. Kazimierza z rana i u siostr wizytek późnym popołudniem. Klerycy dwóch pierwszych kursów mieli odtąd towarzyszyć swoim starszym kolegom i przysłuchiwać się ich katechizmowym oracjom²⁶.

Wyjątkową rolę przypisano systematycznemu wyjaśnianiu prawd wiary podczas uroczystości jubileuszowych w 1776 r. Podany do realizacji w trakcie jubileuszu, jako środek służący pomocą przy korzystaniu z dobrodziejstw duchowych „miłościwego lata” porządek nabożeństw, zakładał jako jeden z ważniejszych warunków godnego przeżycia świętego czasu korzystanie z głoszonych codziennie, o ściśle określonych godzinach w poszczególnych kościołach jubileuszowych, nauk katechizmowych. By jak najskuteczniej usystematyzować jubileuszową katechezę i umożliwić wiernym wysłuchanie wszystkich, wyjaśniających prawdy wiary kazań, określono szczegółowo godziny rozpoczęcia nauk w każdym z kościołów i co ważne, na kilka miesięcy wcześniej podano do wiadomości zakres prawd katechizmowych, które miały być wyjaśnianie w każdej z jubileuszowych świątyń z osobna. Przewidziano też wykład katechizmu dostosowany do możliwości percepcji dziecka, nakazując głosić dwukrotnie w ciągu dnia w kościołach św. Jana i św. Kazimierza po południu, o różnych godzinach, naukę przez pytania i odpowiedzi z wyraźnym zastrzeżeniem, by była ona „przystosowana do pojęcia dzieci i prostoty”²⁷. Ustawiony na właściwych torach sprawy organizacyjne jubileuszowej katechez, pragnąc zapewnić w miarę wysoki poziom nauk, bp Massalski uznał za wskazane

²⁵ Tamże, s. 116.

²⁶ VUB, f.57-B54-25, Kontynuacja protokołu (sic!) czynności prześwietnej administracji duchownej diecezji Wileńskiej roku 1792, s. 190.

²⁷ Niezależnie od ustalonego programu planowej katechizacji wiernych w trakcie trwania jubileuszu, nakazano w tygodniu poprzedzającym inaugurację uroczystości roku jubileuszowego zarówno w dziewięciu wyznaczonych kościołach wileńskich, jak i na prowincji, poprzedzić cyklem nauk katechizmowych wyjaśniających wiernym cel roku jubileuszowego, przybliżających naukę o odpustach oraz podających warunki dostąpienia odpustu jubileuszowego. *Porządek Zaczęcia y Odprawowania Wielkiego Jubileuszu w mieście Stołecznem Wilnie*, [w:] *Ksiąszka (sic!) Jubileuszowa*, T. Hussarzewski (red.), b.m.d.dr. [Wilno 1776], s.nlb; *Porządek Zaczęcia y Odprawowania Jubileuszowego Nabożeństwa po Miastach Dyecezyi Wilenskiej*, [w:] *Ksiąszka Jubileuszowa...*, s.nlb.

udzielić rad i ostrzeżeń mającym głosić kazania katechizmowe duchownym. Mając świadomość nadrzędnego celu katechezy, za sprawę najważniejszą uznał precyzję i logikę w wypowiedzi, co winno ułatwić wiernym zrozumienie i przyjęcie głoszonej nauki. Zwracając się zatem do duchownych, wyraźnie nakazał podejmującemu się wyjaśniania prawdy wiary „rzecz, o której mówić będzie na każdej nauce dobrze rozebrać i słowy jasnymi i dokładnymi wyrażać”²⁸. Celem ułatwienia wiernym zapamiętania głoszonych treści oraz by podkreślić istotne w treści nauki zagadnienia, biskup radził, aby po każdej nauce, całość raz jeszcze w maksymalnym skrócie w dwóch-trzech punktach powtórzyć. Duchowni powinni też unikać w kazaniach katechizmowych roztrząsania kwestii moralnych, ograniczając się do tych tylko, które wynikają wprost z materii głoszonej nauki. Wśród owych wskazówek i napomnień, jedną z ważniejszych rad była ta, w której rządca diecezji wyraźnie nakazał: „(...) na każdą naukę jak najpilniej się gotować i oną sobie całą pisać, albo przynajmniej punktami skomnotować”. Nadto, celem uniknięcia mogących płynąć z niezajomości problemu błędów i nieścisłości, nakazał w razie wątpliwości „radzić się i znosić z temi, którzy dobrze na rzeczy się znają, pamiętając, że mądry lubi słuchać rady, a nieroztropny oną wzgardzi”²⁹.

Duch katolickiego oświecenia powiał w diecezji wileńskiej wyjątkowo mocno, głównie za sprawą ówczesnego jej rządcy, bp. Ignacego Massalskiego i władającej Kościołem wileńskim stworzonej przezeń ekipy. Podejmowane wówczas działania na płaszczyźnie religijnej dały ten skutek, że przeciętny odbiorca treści odnoszących się do podstawowych prawd doktryny katolickiej miał większe niż dotąd poczucie przynależności do wspólnoty Kościoła. Godnym podkreślenia jest fakt, że kaznodzieja, stosujący się do powszechnie przyjętych i aprobowanych zasad przepowiadania, zespalał, w odczuciu słuchaczy, element religijny, społeczny i ekonomiczny. Przygotowywał w ten sposób grunt dla ziarna, które wkrótce miało wydać owoc w postaci poczucia przynależności do wspólnoty narodu, rozumianego już nie jako Rzeczpospolita szlachetnie urodzonych, lecz jako byt, który spaja jedna religia i jedno wyznanie. W nadchodzącym okresie braku własnego państwa, owo poczucie wspólnoty religijnej i narodowej stanowiło skuteczną, choć okupioną ogromną daniną krwi, potu i łez, zaporę wobec planowej rusyfikacji i germanizacji. Taką jednak rzeczywistość przez kilkanaście dekad próbowały narodowi nad Wisłą i Niemnem narzucić zaborcze imperia. Potęga wiejskiej ambony okazała się w ostatecznym rozrachunku silniejsza niż brutalna, nie stroniąca od przemocy propaganda idei, które tu konsekwentnie postrzegano jako obce.

²⁸ *Przestrogi dla opowiadających Nauki*, [w:] *Książka Jubileuszowa...*, s.nlb.

²⁹ Tamże.

Słowa kluczowe: Historia Kościoła, diecezja wileńska, katechizacja, kaznodziejstwo, oświecenie katolickie.

Bibliografia:

1. Brzostowski K.K., *Epistola pastoralis*, Vilnae (...), b.d.dr. [1710].
2. Czekalski R., *Rys historyczny lekcji religii katolickiej w Polsce*, „Studia Katechetyczne” 2010, nr 7, s. 99-125.
3. *Dekanatu Kupiskiego Wizyta (...) w roku 1796* (Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius, fondas 57, spinta B53, numerį 1226).
4. *Dekanatu Kupiskiego Wizyta (...) w roku 1796* (Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius, fondas 57, spinta B53, numerį 1226).
5. Höfinger J., *Katechismus*, [w:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, J. Höfer, K. Rahner (red.), t. 6, Freiburg 1961, kol. 45-46.
6. *Inwentarz Kościoła Lidzkiego, 1777* (Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius, fondas 57, spinta B53, numerį 653).
7. Kasabuła T., *Kaznodziejstwo w diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Wiadomości Kościelne Archidiecezji Białostockiej”, 7(1998), nr 2, s. 133-146.
8. Kliszko Z.A., *Kazania katechizmowe w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Ate-neum Kapłańskie” 52(1950), z. 1, s. 67-72.
9. *Kontynuacja protokołu czynności prześwietnej administracji duchownej dyecezyi Wileńskiej roku 1792* (Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius, fondas 57, spinta B54, numerį 25).
10. Murawski R., Rusiecki M., *Katecheza*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1027-1034.
11. *Opisanie Kościoła parafialnego Kowieńskiego, 1782* (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fondas 694, aprašas I, numerį 3493).
12. *Opisanie Kościoła Zabłudowskiego, 1786* (Archiwum Parafii Zabłudów, bez sygnatury).
13. *Porządek Zaczęcia y Odprawowania Jubileuszowego Nabożeństwa po Miastach Dyecezyi Wileńskiej*, [w:] *Książka (sic!) Jubileuszowa*, T. Hussarzewski (red.), b.m.d.dr. [Wilno 1776], s.nlb.
14. *Porządek Zaczęcia y Odprawowania Wielkiego Jubileuszu w mieście Stołecznem Wilnie*, [w:] *Książka Jubileuszowa*, T. Hussarzewski (red.), b.m.d.dr. [Wilno 1776], s.nlb.
15. *Protocollum actorum curiae (...) Dni Ignatii Jakobi principis Massalski, episcopi Vilnensis (...) sub auditoriatu D. Antoni Kruszewski (...), 1791* (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fondas 694, aprašas I, numerį 3540).
16. *Przestrogi dla opowiadających Nauki*, [w:] *Książka Jubileuszowa*, T. Hussarzewski (red.), b.m.d.dr. [Wilno 1776], s.nlb.
17. Rechowicz M., *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XVI wieku)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, M. Rechowicz (red.), t. 1, Lublin 1974, s. 17-91.
18. *Relationes status Dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, coll. P. Rabikauskas, vol. 1: *Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, Romae 1971.
19. *Statystyczne wiadomości o parafiach dekanatu kupiskiego, 1775* (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fondas 694, aprašas I, numerį 3465).

20. *Synodus Dioecesana Vilnensis Ab (...) Michaelae Joanne Zienkowicz (...) Episcopo Vilnensi. In Ecclesia Cathedrali Sua. Anno Dni 1744. Diebus 10.11.12. M. Febr (...) Vilnae, b.m.d.dr. [Vilnae 1744].*
21. *Wizyta Dekanatu Wilkomierskiego (...) wg schemma od JW. JX. Jana Kossakowskiego Biskupa Inflantskiego, 1796 (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fondas 694, aprašas I, numerį 3998).*
22. *Wizyta Generalna kościoła Solskiego, 1797 (Vilniaus Universiteto Biblioteka – rankraščių skyrius, fondas 57, spinta B53, numerį 1072).*